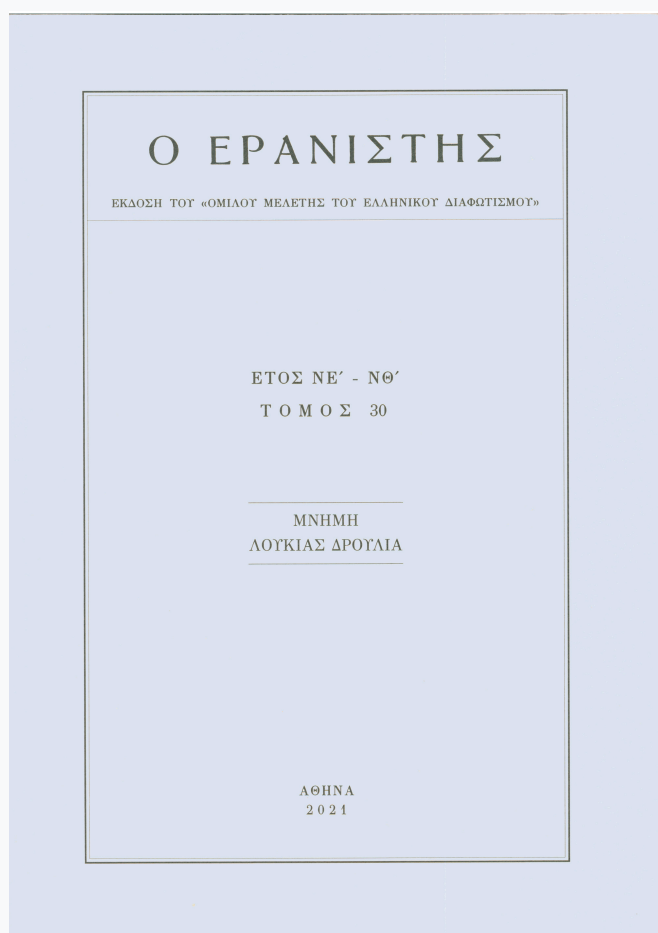

The Gleaner

No 30 (2021)

In Memoriam of Loukia Droulia

Δύο Κυδωνιάτες στο Παρίσι στα 1819-1820

Costas Lappas

doi: [10.12681/er.36126](https://doi.org/10.12681/er.36126)

Copyright © 2023

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Lappas, C. (2024). Δύο Κυδωνιάτες στο Παρίσι στα 1819-1820: Σχόλια σε ένα ποίημα του Π. Γ. Ρόδιου. *The Gleaner*, (30), 567-590. <https://doi.org/10.12681/er.36126>

ΔΥΟ ΚΥΔΩΝΙΑΤΕΣ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ ΣΤΑ 1819-1820

Σχόλια σε ένα ποίημα του Π. Γ. Ρόδιου

ΤΟ 1820 ΕΚΔΙΔΟΝΤΑΙ τρία ποιήματα Ελλήνων εγκατεστημένων στο Παρίσι, τα οποία έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό: απευθύνονται σε φιλικά τους πρόσωπα που αναχωρούν από εκεί για την πατρίδα τους. Το πρώτο είναι αρκετά γνωστό. Γράφεται από τον Νικόλαο Πίγκολο πριν από τις 7 Απριλίου 1820 και απευθύνεται στον Γεώργιο Γλαράκη, που επιστρέφει στη Χίο για να διδάξει στο Γυμνάσιο του νησιού. Δημοσιεύτηκε στον *Λόγιο Ερμή* της Βιέννης τον Ιούλιο του 1820,¹ από όπου κυκλοφόρησε και σε ανασελιδοποιημένο ανάτυπο, και κατόπιν ξανατυπώθηκε από τον συντάκτη του σε δίφυλλο, αλλά με σημαντικές αλλαγές στο περιεχόμενό του.² Το δεύτερο ποίημα, τυπωμένο κι αυτό σε δίφυλλο, έχει γραφτεί από τον Μιχαήλ Γ. Σχινά και απευθύνεται στον Ανάργυρο Πετράκη, που αναχωρεί για την Αθήνα τον Μάιο του 1820.³ Συντάκτης του τρίτου ποιήματος, που θα μας απασχολήσει εδώ, είναι ο Π. Γ. Ρόδιος και αποδέκτης του ο Κωνσταντίνος Δήμου, που αναχωρεί για τις Κυδωνίες. Τα εν λόγω έντυπα δεν φέρουν τόπο και έτος έκδοσης, αλλά πρέπει να έχουν τυπωθεί και τα τρία στο Παρίσι το 1820.

1. *Ερμής ο Λόγιος*, αρ. 14, 15 Ιουλίου 1820, σ. 417-420. Ο τίτλος του είναι: *Ν. Σ. Πίγκολος Προς τον ιατρόν Γ. Γλαράκην, επιστρέφοντα εις την πατρίδα αυτού Χίον. Εν Παρισίοις, Ζ' Απριλίον, αωκ'.*

2. Το ποίημα του Πίγκολου αποτέλεσε την αφετηρία της μελέτης του Φίλιππου Ηλιού, «“Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου”. Οι προεπαναστατικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίγκολος», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, 1980, σ. 580-626 (= *Ο Ερασιστής* 11, 1974). Η μελέτη επανεκδόθηκε εμπλουτισμένη με νέα στοιχεία από τις εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 1988. Για τα εκδοτικά του ποιήματος βλ. σ. 582-585 και σ. 10-14 της επανέκδοσης.

3. *Προς τον φίλον Ανάργυρον Πετράκην, Αθηναίον, Αναχωρούντα από Παρισίους εις Αθήνας την 22 μαΐου 1820. Μιχαήλ Σχινάς*, βλ. Δημήτριος Σ. Γκίνης και Βαλέριος Γ. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Α', Αθήνα 1939, σ. 202, αρ. *1269. Το μόνο γνωστό αντίτυπο βρισκόταν στη Δημόσια Βιβλιοθήκη της Κέρκυρας, αλλά δεν σώζεται.

Τα παραπάνω ποιήματα ανήκουν στο γραμματολογικό είδος της έμμετρης επιστολής, είδος με μακρά παράδοση στον χώρο της λογοτεχνίας, που περιλαμβάνει πολλά θεματικά πεδία και έχει ποικίλους στόχους.⁴ Στην περίπτωση μας, σκοπός των ποιημάτων είναι να προπέμψουν ένα φίλο που αναχωρεί για την πατρίδα του. Παράλληλα όμως αποτελούν μια ευκαιρία ή ένα πρόσχημα για τη διατύπωση θέσεων πάνω σε ιδεολογικά ζητήματα της εποχής, όπως δείχνει χαρακτηριστικά το ποίημα του Πίκολου, ή μας προσφέρουν χρήσιμα προσωπογραφικά στοιχεία.

Το ποίημα του Π. Ρόδιου, για το οποίο θα μιλήσουμε, σώζεται στη Βιβλιοθήκη Ιακωβάτων-Τυπάλδων στο Ληξούρι (Κεφαλονιά) και φέρει τον τίτλο *Εις Κωνσταντίνον Δήμον, αναχωρούντα εκ Παρισίων, εις Κυδωνίας. Π. Γ. Ρόδιος*. Καταλαμβάνει και τις τέσσερις σελίδες ενός διφύλλου και θεωρείται ότι τυπώθηκε το 1819.⁵ Από το περιεχόμενό του όμως προκύπτει, όπως θα δούμε, ότι γράφτηκε και τυπώθηκε το 1820.

Το ποίημα αποτελείται από 80 δεκαπεντασύλλαβους στίχους και είναι ένα είδος διαλόγου μεταξύ του Π. Ρόδιου και του στενού φίλου και συγκατοίκου του στο Παρίσι Κωνσταντίνου Δήμου. Στους πρώτους στίχους, που είναι μια εισαγωγή σε όσα θα ακολουθήσουν, ο Ρόδιος περι-

4. Για το γραμματολογικό αυτό είδος βλ. Κωνσταντίνος Οικονόμος, *Γραμματικών ή Εγκυκλίων Παιδευμάτων βιβλία Α', τ. Α', Βιέννη 1817*, σ. 495-497, καθώς και τη μελέτη της Θάλειας Ιερωνυμάκη, «Η “στιχηρά επιστολογραφία”. Για μια θεώρηση του είδους της ποίησης της επιστολής», *Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα, Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης*, 3-6 Νοεμβρίου 2011, *Μνήμη Παν. Μουλλά*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Αθήνα, εκδ. Σοκόλη-Κουλεδάκη, 2014, σ. 563-575.

5. Βλ. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863, Προσθήκες», *Ο Ερανιστής* 1 (1963), 245, αρ. Α28 και Φίλιππου Ηλιού κατάλοιπα, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, Βιβλία-φυλλάδια*, τ. Β', 1819-1832, επιμέλεια Πόπη Πολέμη, επιστημονικοί συνεργάτες Αναστασία Μυλωνοπούλου, Ειρήνη Ριζάκη, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, 2011, αρ. 1819.57. Το έντυπο υπάρχει σε μικροταινία στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ (F 48, 1963), την οποία χρησιμοποιώ στην παρούσα εργασία. Κατά τον Εμμ. Φραγκίσκο, το έντυπο είναι ίσως κολοβά, άποψη που δέχεται και ο Φ. Ηλιού, υποθέτοντας ότι είχε περισσότερες από τέσσερις σελίδες και ότι τα εκδοτικά του στοιχεία (τόπος και χρόνος έκδοσης, τυπογραφείο) υπήρχαν ίσως στην τελευταία σελίδα του ποιήματος που δεν διασώθηκε. Για τη χρονολόγηση του εντύπου στο 1819 βλ. εδώ, σ. 583, σημ. 35.

γράφει με μελανά χρώματα τη ζωή τους στο Παρίσι:

*Ελθέ, ω φίλε, σύντροφε πικράς ζωής αθλίας,
Συγκάτοικε, συντράπεζε, χρονίας δυστυχίας!
Πόσον το ύψος του κακού! Βλέπεις ελπίς δεν μένει
Θάλλει, βλαστάνει πάντοτε κ' εις ουρανούς προβαίνει.
Α! Φίλε. Τις ποτ' ήλπιζεν ημείς νυν εις τα ξένα
Εις πολυοίκους κ' ευτυχείς όχθας ευροόου Σένα
Θέατρον να υψώνωμεν σκηνάς πικρών δακρύων,
Να παριστώμεν τραγικόν πάντοτε προσωπείον!
Μακράν γνωρίμων, συγγενών, πατρίδος και γονέων
Πάσχομεν τραγικότερα Λαβδακιδών αρχαίων!*

Εκφράζει ωστόσο την ελπίδα ότι ο φίλος του μπορεί κάποτε με την παρέμβαση του Δία να ξαναδεί την αγαπημένη του πατρίδα. Τη στιγμή όμως που λέει αυτά, βλέπει έκπληκτος ότι ο Κωνσταντίνος ετοιμάζεται να φύγει και τον ρωτάει πού πηγαίνει:

*Θεέ! Τι βλέπω! φίλτατε! οίμοι! πού πού πηγαίνεις;
Πώς υπέρ γην υψόνεσαι και άρμα επιβαίνεις!
Τις άρα δύναμις κινεί το βάθος των κακών μου
Και φίλτατον εκ δυστυχούς αρπάξεις σύννοικόν μου!
Ω δυστυχί' ανέλπιστος! Καν παρηγόρησέ μοι
Και πώς, και πού αίφνης κινείς δρόμους ταχείς ειπέ μοι.*

Ο Κωνσταντίνος του απαντά ότι μια «γενναία χειρ» τον οδηγεί στην πατρίδα του και παροτρύνει τον Ρόδιο να συνεχίσει το μακρύ «στάδιον» που διανύει στο Παρίσι με τη βεβαιότητα ότι ο Δίας θα ανταμείψει τους κόπους του:

*Συ δέ, ω Ρόδου βλάστημα, χαίρε μεγάλως χαίρε
Τρέχε μακρύς το στάδιον, πόνους ανδρείως φέρε
Διά των πόνων μέγας Ζευς πατήρ αθανασίας
Ανταποδίδει στέφανον αιώνιον ευκλείας.*

Ταυτόχρονα ο Κωνσταντίνος ζητάει από τη θεά Φήμη να αναγγείλει την αναχώρησή του στον φίλο του Πάτροκλο, ο οποίος βρίσκεται έξω από το Παρίσι. Στη συνέχεια αποχαιρετά την καθημερινή ζωή, τη δική του και των δύο φίλων του, στο Παρίσι:

Χαίρε και συ δωμάτιον χαίρε και συ εστία,
 Και συ πυρ ιερώτατον θεών ευεργεσία.
 Χαίρ' ω δοχείον πήλινον Δήμητρος θείων μήλων (*)
 Πλήθην μηνών παρηγορόν καρδίας τριών φίλων.
 Ω δώρον θεοφύτευτον συντράπεζον πτωχείας
 Και υπό στέγας ταπεινάς πρόξενον ευτυχίας.
 Και συ ω κορήν (**) προς βωμόν βλέπουσ' Ασκληπιάδων
 Ποσάκις σπων τους πάγους σου ύδωρ ελάμβαν' άδων.
 Χαίρετε, χαίρωμεν λοιπόν, απέρχομ' ήδη πλέον.

(*) Γεώμηλα, pomme de terre.

(**) Αντικρύ της σχολής της Ιατρικής.

Ξαναπαίρνοντας τον λόγο ο Ρόδιος, παρακαλεί τους θεούς, τους ημίθεους και τους ήρωες της αρχαιότητας να προστατέψουν τον Κωνσταντίνο και κάνει έκκληση στον Ήφαιστο να σπεύσει κι αυτός στις Κυδωνίες για να γίνει συνεργάτης του φίλου του:

Αφες, ω θείε Ήφαιστε, τα υπό γης χαλκεία,
 Κ' έξελθ' εις χείράς σου κρατών άκμονας και σφυρία
 Αθάνατον και παγκρατές πυρ από Σικελίας
 Ή από Νεαπόλεως ή από γης Αημνίας
 Μη βράδυνε αλλά ταχύς μετά του Κωνσταντίνου
 Σπεύδε εις την Κυδωνιών και συνεργάτης γίνου
 Εις κεραυνών κατασκευήν και όπλων πυρεκβόλων.

Κλείνοντας, ο Ρόδιος ρωτάει τον Κωνσταντίνο αν η «γενναία χειρ» που τον οδηγεί στην πατρίδα του είναι ανθρώπινη ή θεία, και αυτός του απαντά με «σιβυλλικό» τρόπο:

Ανθρώπινος πλην αγαθών έργων αθανασία
 Επέβαλε προς αμοιβήν με την Ιδίαν χείρα
 Εις ταύτην τον θάνατον και θείον χαρακτήρα.
 Ελλήνων ην η δεξιά, Ελλήνων τ' αριστείον,
 Είναι της αδελφότητος σεπτών σακελλαρίων.

Το ποίημα του Ρόδιου είναι ένα τυπικό δείγμα της ελληνικής ποιητικής παραγωγής της εποχής. Χαρακτηριστικά στοιχεία του είναι οι αναφορές στην αρχαιοελληνική μυθολογία, οι αλληγορικές διατυπώσεις, η νοσταλγία για την πατρίδα και ιδιαίτερος ένας δραματικός τόνος στην περιγραφή της ζωής των τριών φίλων στο Παρίσι. Αυτό που μας ενδιαφέρει όμως

περισσότερο εδώ δεν είναι η λογοτεχνική αξία του ποιήματος αλλά το περιεχόμενό του, και ειδικότερα τα προσωπογραφικά και πραγματολογικά στοιχεία που αναδύονται μέσα απ' αυτό.

Στο ποίημα διαλέγονται, όπως είδαμε, δύο πρόσωπα: ο Π. Γ. Ρόδιος, που είναι και ο συντάκτης του, και ο Κωνσταντίνος Δήμου που αναχωρεί για τις Κυδωνίες, ενώ το τρίτο πρόσωπο, ο φίλος τους Πάτροκλος, βρίσκεται στη σκιά. Δεν συμμετέχει στον διάλογο, καθώς ζει έξω από το Παρίσι, αλλά ανήκει στη μικρή ομάδα που απαρτίζουν οι τρεις φίλοι. Από τα τρία πρόσωπα αυτός που είναι εύκολα αναγνωρίσιμος είναι ο Π. Γ. Ρόδιος. Πρόκειται για τον γνωστό αργότερα στρατιωτικό Παναγιώτη Ρόδιο, που βρισκόταν την εποχή αυτή στο Παρίσι. Ας δούμε λίγο τα βιογραφικά του.

Γεννημένος στη Ρόδο το 1789, είχε σπουδάσει στη Σχολή των Κυδωνιών και εκεί θα είχε την ευκαιρία να γνωριστεί με τους κυδωνιάτες φίλους του, τον Κωνσταντίνο Δήμου, τον οποίο αποχαιρετά με το ποίημά του, και τον Πάτροκλο. Στις Κυδωνίες γνωρίστηκε επίσης με τον λόγιο τυπογράφο Ambroise Firmin Didot (1790-1876), ο οποίος είχε επισκεφτεί την πόλη το 1817 και παρέμεινε εκεί επί δύο μήνες, παρακολουθώντας τα μαθήματα της Σχολής.⁶ Συνεχίζοντας ο Didot την περιήγησή του στην Ελλάδα (Αθήνα, Πελοπόννησος), πήρε μαζί του και τον Ρόδιο. Στο τμήμα του οδοιπορικού του που αναφέρεται στην Πελοπόννησο, το οποίο εξέδωσε ο Pouqueville το 1821,⁷ ο Didot θυμάται τον Ρόδιο να απαγγέλλει στην πεδιάδα της Λακεδαιμονίας την πρώτη σκηνή από την τραγωδία του Ευριπίδη *Εκάβη*, η οποία είχε παρασταθεί στη Σχολή των Κυδωνιών από ομάδα μαθητών με τον Didot,⁸ και να τραγουδάει συγκινημένος, ως άλλος Τυρταίος, το «Δεύτε παίδες των Ελλήνων».⁹ Ο Didot επέστρεψε

6. [A. F. Didot], *Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Παρίσι [1826], σ. 383 κ.ε. Βλ. και Άλκης Αγγέλου, «Το ταξίδι του Α. F. Didot στην Ελλάδα», *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 323. Τη γνωριμία του Didot με τον Παναγιώτη Ρόδιο (Panagiotis de Rhodes) μνημονεύει ο Didot στο παραπάνω βιβλίο του, σ. 388 σημ. 1.

7. F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce...*, τ. 5, Παρίσι 1821, σ. 125-179. Στο οδοιπορικό του Didot περιλαμβάνεται συνοπτικά και το ταξίδι του από την Πελοπόννησο στη Μασσαλία, όπου έφτασε στις 15 Σεπτεμβρίου 1817.

8. [Didot], *Notes d'un voyage*, ό.π., σ. 387.

9. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, ό.π., σ. 136, 142-143, βλ. και Αγγέλου, «Το ταξίδι του Α. F. Didot...», ό.π., σ. 326.

στο Παρίσι το φθινόπωρο του 1817, έχοντας μαζί του και τον Ρόδιο.¹⁰

Στο Παρίσι ο Ρόδιος σπουδάζει, σύμφωνα με τους βιογράφους του, Ιατρική. Όπως και πολλοί άλλοι νέοι της εποχής του έχει όμως και φιλολογικά ενδιαφέροντα. Αυτό δείχνει χαρακτηριστικά μια Προκήρυξη που εκδίδει τον Σεπτέμβριο του 1818 με την οποία καλεί τους «φιλομούσους ομογενείς» να εγγραφούν συνδρομητές στην έκδοση μιας έμμετρης μετάφρασης των τραγωδιών του Σοφοκλή σε επτά τόμους.¹¹ Το φιλόδοξο αυτό σχέδιο του Ρόδιου δεν έμελλε να πραγματοποιηθεί.¹² Το ενδιαφέρον του πάντως για την ποίηση και μάλιστα για τις τραγωδίες του Σοφοκλή αντανακλάται και στο ποίημά του που σχολιάζουμε εδώ με τον δραματικό τόνο του και τις αναφορές του στα δεινά των Λαβδακιδών.

Αντίθετα από τον Παναγιώτη Ρόδιο, ο Κωνσταντίνος Δήμου δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμος. Από τα στοιχεία όμως που μας δίνει γι' αυτόν το ποίημα μπορούμε να τον ταυτίσουμε με τον γνωστό οπλοποιό και τυπογράφο Κωνσταντίνο Δημίδα (1792-1869). Γιος οπλοδιορθωτή από τα Γρεβενά, ο οποίος είχε μετοικήσει οικογενειακώς στις Κυδωνίες, ο

10. Σε παράρτημα στο βιβλίο του Claude Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, τ. II, Παρίσι 1825, σ. 295 και σημ. 2, ο Α. F. Didot, μιλώντας για την επίσκεψή του στις Κυδωνίες, γράφει ότι πήρε μαζί του στο Παρίσι έναν μαθητή της Σχολής των Κυδωνιών, τον Παν. Ρόδιο, που σπούδασε στο Παρίσι ως την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης. (Το ίδιο στο Claude Fauriel, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Α' Η έκδοση του 1824-1825*, εκδοτική επιμέλεια Αλέξης Πολίτης, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1999, σ. 313 και σημ. 2). Για τα νεανικά χρόνια του Ρόδιου βλ. Παναγιώτης Σαβοριανάκης, *Ο Παναγιώτης Ρόδιος και η εποχή του (1789-1851)*, Αθήνα, εκδ. Σαββάλας, 2003, σ. 37 κ.ε., όπου όμως ο Παν. Γ. Ρόδιος συγχέεται, λόγω συνωνυμίας, με τον Παναγιώτη Βενετοκλή (Βενετική) Ρόδιο (1792-1874), μαθητή στο Φιλολογικό Γυμνάσιο της Σμύρνης. Βλ. Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', 1823-1827, επιμέλεια Κώστας Λάμπρας – Ρόδη Σταμούλη, Αθήνα 2021, σ. 335-336 (υπό εκτύπωση).

11. Η Προκήρυξη τυπώθηκε σε μονόφυλλο στο τυπογραφείο Firmin Didot από τον μαθητευόμενο τότε σε αυτό κυδωνιάτη τυπογράφο Κωνσταντίνο Τόμπρα (πβ. εδώ, σ. 576) και δημοσιεύτηκε στον *Λόγιο Ερμή*, αρ. 20, 15 Οκτωβρίου 1818, σ. 570-571. Αντίτυπο της Προκήρυξης έχει σωθεί στο Institut de France, από όπου αναδημοσιεύεται στο *Διά του γένους τον φωτισμόν. Αγγελίες προεπαναστατικών εντύπων (1734-1821)* από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού, επιμέλεια Πόπη Πολέμη με τη συνεργασία της Άννας Μαθαίου και της Ειρήνης Ριζάκη, Βιβλιολογικό Εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού», Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2008, σ. 367-368.

12. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Ανεκπλήρωτα εκδοτικά σχέδια, 1811-1821. Οι μαρτυρίες του προεπαναστατικού τύπου», *Ο Εραμιστής* 25 (2005), 180, 191, αρ. 39.

Κωνσταντίνος ασκούσε μαζί με τον πατέρα του την τέχνη αυτή, την οποία τελειοποίησε στο Παρίσι, μαθαίνοντας παράλληλα και την τέχνη της τυπογραφίας.¹³

Η ταύτιση του Δήμου με τον Δημίδα προκύπτει από την παράκληση που απευθύνει, όπως είδαμε, ο Παν. Ρόδιος στον Ήφαιστο: «Μη βράδυνε αλλά ταχύς μετά του Κωνσταντίνου / Σπεύδε εις την Κυδωνιών και συνεργάτης γίνου / Εις κεραυνών κατασκευήν και όπλων πυρεκβόλων». Με άλλα λόγια, ο Ρόδιος καλεί τον Ήφαιστο, θεό της φωτιάς, της μεταλλουργίας και των ηφαιστειών, να πάει στις Κυδωνίες μαζί με τον Κωνσταντίνο για να τον βοηθά στην κατασκευή όπλων. Προς την ταύτισή του συγκλίνουν, εξάλλου, και άλλα στοιχεία: η προέλευσή του από τις Κυδωνίες και ασφαλώς το επίθετό του, Δήμου, που είναι παραλλαγή του Δημίδης.¹⁴

Σχετικά με το τρίτο πρόσωπο, τον Πάτροκλο, το ποίημα μάς δίνει και πάλι μια ιδιαίτερα διαφωτιστική πληροφορία: σε υποσημείωση, εκεί όπου γίνεται λόγος γ' αυτόν, αναφέρεται ότι ήταν «Κυδωνιεύς μανθάνων την χαρτοποιάν». Την πληροφορία αυτή συμπληρώνει μια αρκετά επιτη-

13. Βασική πηγή για τη μαθητεία του Δημίδα στο Παρίσι είναι μια Αγγελία που εξέδωσε ο ίδιος το 1828 στο Ναύπλιο, για την οποία θα γίνει εκτενώς λόγος παρακάτω. Βλ. και εφ. *Μέριμνα*, αρ. 775, 21 Μαρτίου 1869, σ. [γ'-δ'], όπου δημοσιεύεται από ανώνυμο με την υπογραφή «Εις ιδιώτης» νεκρολογία του Δημίδα με αρκετά βιογραφικά του στοιχεία, τα οποία όμως δεν είναι όλα ακριβή. (Η νεκρολογία έχει αναδημοσιευτεί από τον Νίκο Ε. Σκιαδά, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, τ. Γ', Αθήνα 1982, σ. 385-390.) Για τον Δημίδα βλ. επίσης Δημήτριος Ειρηνίδης, *Ομιλία περί του εφευρέτου της τυπογραφικής τέχνης Ιωάννου Γουτεμβέργιου, εν συνόψει δε και περί της μέχρις ενάρξεως του ιερού Αγώνος ελληνικών τυπογραφείων... Μετατύπωσις επιδιωρωμένη εκ της εν Αθήναις πολιτικής και φιλολογικής εφημερίδος «Μερίμνης», 1876, σ. 24 κ.ε. (ανατύπωση από τις εκδόσεις «Κουλτούρα»)). Το έτος γέννησης του Δημίδα (1792) συνάγεται από αίτηση που κάνει στις 28 Νοεμβρίου 1834 για να γίνει δημότης της Ερμούπολης, όπου δηλώνει ότι είναι 42 ετών. Βλ. Χρήστος Λούκος, *Τυπογραφεία και τυπογράφοι στην Ερμούπολη της Σύρου 19ος-20ός αι., Σύρος 2021, σ. 15 (όπου φωτοτυπία της αίτησης), 16-17, 125.**

14. Για την ταύτιση βλ. και την αναρτημένη στην «Ανέμη» του Πανεπιστημίου Κρήτης ηλεκτρονική βάση *Νεοελληνική Προσωπογραφία*, σύνταξη καταλόγου Αλέξης Πολίτης, Ρέθυμνο 2020, λήμμα: «Δημίδης Κωνστ. (Δήμου)». Ας σημειωθεί με την ευκαιρία αυτή ότι ως Δημίδης υπογράφεται το 1822 σε σφραγίδα της Βουλής των Ψαρών που κατασκεύασε ο ίδιος («Κωνσταντίνος Δημίδης Γρεβενών»). Βλ. *Σφραγίδες Ελευθερίας 1821-1832*, Εισαγωγή Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, β' έκδ., Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2008, σ. 47, αρ. 142 και φωτογρ. αρ. 6.

δευμένη εικόνα για τη μαθητεία του στην τέχνη αυτή. Απευθυνόμενος ο Δήμου στη θεά Φήμη, την καλεί να αναγγείλει στον Πάτροκλο την αναχώρησή του για τις Κυδωνίες με τα εξής λόγια:

*Φήμη θεά ταχύπτερε προς φίλον Πάτροκλόν μου
Την εις πατρίδ' ανέλπιστον προσάγγειλον οδόν μου.
Ηλίον προς δυσμάς οδός τετράωρος χωρίζει,
Σύσκιον και δασύφυλλον δάσος περιορίζει
Ρύακες τον κυκλόνουσιν ύδατα κρυσταλλώδη
Πατεί πολύχρον δάπεδον, υφαίνει χιονώδη
Ιστόν, με ρύμφας ποταμών λειμωνιάδας θείας,
Και ετοιμάζει της μητρός πέπλον φιλοστοργίας.*

Η ποιητική αυτή εικόνα θα ήταν ακατανόητη αν δεν γνωρίζαμε ότι ο Πάτροκλος μάθαινε την τέχνη της χαρτοποιίας. Από το ποίημα, λοιπόν, μαθαίνουμε ότι ο Πάτροκλος μαθήτευε σε μια χαρτοποιία που βρισκόταν τέσσερις ώρες δυτικά του Παρισιού, σε ένα δασώδες μέρος με πολλά νερά –στοιχείο απαραίτητο για τη λειτουργία μιας χαρτοποιίας– και ότι μέσα σ' αυτό το ειδυλλιακό περιβάλλον ο Πάτροκλος ύφαινε με τις νύμφες των ποταμών λευκό ιστό (δηλαδή χαρτί), ετοιμάζοντας «πέπλον φιλοστοργίας» για τη «μητέρα» (την πατρίδα).

Ο Πάτροκλος δεν είναι άγνωστος στην κυδωνιακή βιβλιογραφία, οι σχετικές πληροφορίες όμως είναι λιγοστές και όχι ακριβείς. Η μόνη σχεδόν αυθεντική πηγή για την παραμονή και τη μαθητεία του στο Παρίσι είναι, όπως θα δούμε, η *Αγγελία* του φίλου του Δημίδη (1828), που συμπληρώνει όσα αναφέρονται γι' αυτόν στο ποίημα.

Μερικά σχόλια ακόμη. Στο ποίημα γίνεται λόγος, όπως είδαμε, για τη «γενναία χείρα» της «αδελφότητος των σεπτών σακελλαρίων», που οδηγούσε τον Κων. Δήμου στην πατρίδα του. Ο ποιητής αναφέρεται στον Κωνσταντίνο και τον Χριστόφορο Σακελλαρίου, εμπόρους από την Αδριανούπολη, που ήταν εγκατεστημένοι στο Παρίσι και είχαν τιμηθεί το 1819, μαζί με τον αδελφό τους Γεώργιο, με τον τίτλο του βαρώνου από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας.¹⁵ Οι Σακελλαρίου ήταν γνωστοί του Δή-

15. Βλ. *Ερμής ο Λόγιος*, 1818, σ. 121· 1819, σ. 260α· 1820, σ. 239 και *Διά του γένους τον φωτισμόν*, ό.π., σ. 391, 449, βλ. και Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. Ιστορικό σχεδιάσμα», *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης, Κατάλογος Έκθεσης*, Εκδοτική Επιτροπή Βασίλης Κρεμμυδάς, Τρια-

μου και μπορούμε να υποθέσουμε ότι πλήρωσαν τα έξοδα της επιστροφής του στις Κυδωνίες.¹⁶

Το ποίημα μάς προσφέρει, τέλος, και κάποια στοιχεία για τη ζωή των τριών νέων στο Παρίσι. Στενοί φίλοι, μοιράζονταν το ίδιο δωμάτιο, που βρισκόταν κάπου στο κέντρο του Παρισιού, στις όχθες του «ευρρού Σένα» (του Σηκουάνα), και έκαναν μια φτωχική ζωή. Βασική τροφή τους ήταν οι πατάτες,¹⁷ που τις μαγείρευαν σε πήλινο σκεύος. Το προϊόν αυτό, «δώρον θεοφύτευτον, συντράπεζον πτωχείας», που θα το γνώρισαν στο Παρίσι, παρηγορούσε για «πλήθη μηνών» τις καρδιές τους. Μαθαίνουμε ακόμη ότι νερό έπαιρναν από την κρήνη που βρισκόταν στην Ιατρική Σχολή,¹⁸ το οποίο άγγωνε τον χειμώνα κι έπρεπε να σπάσουν τον πάγο για να το πιουν. Οι περιγραφές αυτές, παρά την εμφανή τάση προς τη δραματοποίηση, μεταφέρουν κάτι από την καθημερινότητα των τριών φίλων, αλλά και γενικότερα των ελλήνων σπουδαστών στο Παρίσι, που ξεπερνούσαν την εποχή αυτή τους σαράντα¹⁹ και διέθεταν οι περισσότεροι περιορισμένα οικονομικά μέσα.

ντάφυλλος Σκλαβενίτης, Κώστας Στάικος, Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, 1999, σ. λx', λγ'.

16. Ας σημειωθεί ότι ο Χριστόφορος Σακελλαρίου θα καλύψει και τα έξοδα σπουδών του Γεώργιου Αποστολίδη, που μάθαινε τυπογραφία στο Παρίσι στη δεκαετία του 1820, βλ. Ελένη Ε. Κούκκου, *Ιωάννης Καποδίστριας. Ο άνθρωπος - ο διπλωμάτης, 1800-1828*, Αθήνα, Εστία, 1978, σ. 398 και Σκλαβενίτης, «Εθνική Βιβλιοθήκη...», ό.π., σ. λγ'.

17. Οι πατάτες (pomme de terre, γεώμηλα, και επί το ποιητικότερον «θεία μήλα» της Δήμητρας, όπως ονομάζονται στο ποίημα) ήταν βασική τροφή των φτωχότερων κυρίως κοινωνικών στρωμάτων. Για την καλλιέργεια και τις χρήσεις της πατάτας στη Γαλλία στις αρχές του 19ου αιώνα βλ. [Étienne] Munier, *Notice sur la culture et l'usage des pommes de terre*, Angoulême [1815].

18. Η κρήνη, «αντικρύ της σχολής τῆς Ιατρικής», όπως αναφέρεται σε υποσημείωση στο ποίημα, δεν υπάρχει σήμερα, βλ. γι' αυτήν *Dictionnaire topographique, historique et étymologique des rues de Paris... par J. de la Tynna*, Παρίσι 1816, σ. 370 και M. Moisy – Amaury Duval, *Les fontaines de Paris*, Παρίσι χ.χ., σ. 23-24 και πίν. 10 («Fontaine de l'École de Médecine»).

19. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς κ.ά., τ. Δ', Αθήνα, Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, 1982, σ. 218, 221 (επιστολές από 16 και 20 Νοεμβρίου 1819). Σε περισσότερους από πενήντα τους υπολόγιζε στις αρχές του 1819 αρθρογράφος του περ. *Αθηνά*, τετρ. Α', Παρίσι 28 Φεβρουαρίου 1819, σ. 4.

Η παρουσία στο Παρίσι του Δήμου/Δημίδα και του Πάτροκλου εντάσσεται στο πλαίσιο των επαφών της πόλης των Κυδωνιών με το Παρίσι, που είχαν ξεκινήσει με τη μετάβαση το 1817 στη γαλλική πρωτεύουσα του Κωνσταντίνου Τόμπρα (;-1846) με σκοπό να μάθει την τέχνη του τυπογράφου. Τα σχετικά γεγονότα είναι γνωστά. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του Firmin Didot στις Κυδωνίες (1817), οι δάσκαλοι της Σχολής και ορισμένοι ευκατάστατοι Κυδωνιάτες εξέφρασαν στον γάλλο τυπογράφο την επιθυμία να αποκτήσει τυπογραφείο η Σχολή. Οι σχετικές διαβουλεύσεις είχαν θετικό αποτέλεσμα και οι Κυδωνιάτες αποφάσισαν να στείλουν στο Παρίσι τον Τόμπρα για να μάθει την τέχνη του τυπογράφου.²⁰ Πραγματικά ο Τόμπρας πήγε στο Παρίσι τον Νοέμβριο του 1817 και μαθήτεψε επί δύο περίπου χρόνια στην τυπογραφία του Didot με την αδιάλειπτη φροντίδα του Κοραή. Τον Ιούνιο του 1819 ο Τόμπρας, καταρτισμένος ήδη στη χάραξη και τη χύτευση τυπογραφικών χαρακτήρων, στη στοιχειοθεσία και την εκτύπωση, αναχώρησε για τις Κυδωνίες, συναποκομιζοντας και τον απαραίτητο τεχνικό εξοπλισμό για το στήσιμο εκεί ενός πλήρους τυπογραφείου, το οποίο άρχισε να λειτουργεί από το φθινόπωρο ή από τα τέλη του 1819.²¹

Στο πλαίσιο αυτό θα πρέπει να δούμε τη μετάβαση στο Παρίσι του Δημίδα και του Πάτροκλου. Μετά την επιστροφή του Τόμπρα στις Κυδωνίες, οι δύο νεαροί συμπατριώτες του αναχώρησαν μαζί στο Παρίσι. Την πληροφορία αυτή αντλούμε από ένα αυτοβιογραφικό κείμενο του Δημίδα, εξαιρετικά διαφωτιστικό για τη μαθητεία του ίδιου και του Πάτροκλου στο Παρίσι. Πρόκειται για την *Αγγελία* που εξέδωσε σε μονόφυλλο στις 20 Ιουνίου 1828 στο Ναύπλιο, κάνοντας έναρξη των εργασιών του τυπογραφείου που ίδρυσε εκεί με τον Κωνσταντίνο Τόμπρα.²² Επειδή το κείμενο αυτό έχει χρησιμοποιηθεί ελάχιστα από την ιστορική έρευνα, θεωρώ χρήσιμο να παρουσιάσω εδώ με ορισμένα σχόλια τα σημεία εκείνα που αφορούν το θέμα μας.

20. [Didot], *Notes d'un voyage*, ό.π., σ. 388-389.

21. Γεώργιος Μπώκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής» (1622-1827)*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1998, σ. 288-291. Για τον Τόμπρα βλ. και Στέφανος Δ. Καββάδας, *Ο Κυδωνιάτης Κωνσταντίνος Τόμπρας. Ο πρώτος εθνικός τυπογράφος της Επανάστασης*, Αθήνα 1975.

22. Βλ. Γκίνης – Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ό.π., σ. 263, αρ. *1718. Η *Αγγελία* παρουσιάζεται συνοπτικά στην εφ. *L'Abeille Grecque*, αρ. 72, Αίγινα 2/14 Ιουλίου 1828, σ. 2-3.

Μετά από ένα τυπικό πρόλογο για τη σχέση των εφευρέσεων και επιστημών με την ελευθερία και για τη μεγάλη συνεισφορά της τυπογραφίας στην πρόοδο του ανθρώπινου γένους, ο Δημίδης αναφέρεται λεπτομερώς στην περίοδο της μαθητείας του στο Παρίσι:

«Αυτήν την ωφελιμωτάτην και χρησιμωτάτην εις τον πολιτικόν βίον τέχνην [την τυπογραφία] επιθυμῶν να μετακομίσω εις την φίλην Πατρίδα, καίτοι υπό τον τυραννικόν ζυγόν κατ' εκείνην την εποχήν ούσαν, έκαμα κάθε τρόπον και επέρασα εις Παρισίους, όπου εδιδάχθην αυτήν παρά του κυρίου Αμβροσίου Φιρμίνου Διδότου. Ούτος ο φιλέλλην και φιλόανθρωπος με υπεδέχθη φιλοφρόνως, και με εδίδαξεν άπαντα τα προς την τελειοποίησιν αυτής συμβάλλοντα, και τοσούτον εφιλοτιμήθη εις την διδασκαλίαν μου, ώστε και αυτός ο ίδιος μ' επεσκέπτετο δις και τρις της ημέρας, διδάσκων, και ερμηνεύων και διορθών τα εσφαλμένως παρ' εμού κατασκευαζόμενα. [...]

Αφού διέτριψα εις αυτήν [στην τυπογραφία του Διδότου] ικανόν καιρόν, και εδιδάχθην την τέχνην θεμελιωδώς, ηθέλησα να διδαχθώ και την Οπλοποιητικήν, επειδή επιδιορθωτής ων εκ νεότητος, επεθύμουν να μάθω και την εξ αρχής κατασκευήν των όπλων· όθεν εσυστήθην υπό του φιλογενούς Κυρίου Κωνσταντίνου Σακελλάριου εις τινα περίφημον οπλοποιόν Φατού ονομαζόμενον, όστις, βλέπων την επιτηδειότητα και επιμέλειάν μου, και θέλων να ευεργετήσῃ δι' εμού την Ελλάδα, εφιλοτιμήθη να με διδάξῃ την τέχνην, όσον το δυνατόν, και τάχιστα και εντελέστατα, τοσαύτην δε εύνοιαν έδειξε προς με, ώστε μ' έκαμε συντράπεζον και ομοδίαίτον του, ανακουφίζων με των εξόδων. Διατρίψας παρά τω ειρηνένω οπλοποιώ μήνας εξ, είδον και εδιδάχθην και έμαθον όσα χρήσιμα εις τέλειον οπλοποιόν...»

Κατά την *Αγγελία* του, λοιπόν, ο Δημίδης μαθήτεψε αρχικά στο τυπογραφείο Didot (δεν αναφέρει για πόσο διάστημα) και κατόπιν για ένα εξάμηνο στην οπλοποιία του Φατού (Fatou), φημισμένου οπλοποιού την εποχή αυτή στο Παρίσι.²³ Ο Κωνσταντίνος Σακελλάριος, που σύστησε τον Δημίδη στον Φατού, είναι ένας από τους αδελφούς Σακελλάριου για

23. Βλ. *Almanach du commerce de Paris, des départemens de la France et des principales villes du monde, de J. de la Tynna... Année 1820*, Παρίσι, σ. 110, όπου ο γάλλος οπλοποιός αναγράφεται με τα εξής στοιχεία: «Fatou, arquebusier, r. du Bac, 26». Μια αναφορά στον Φατού κάνει ο Αμβρόσιος Φραντζής (*Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Α', Αθήνα 1839, σ. 296-297) με αφορμή τις προτάσεις που φέρεται να έκαναν σ' αυτόν οθωμανοί αξιωματούχοι, κατά την Ελληνική

τους οποίους γίνεται λόγος, όπως είδαμε, και στο ποίημα του Ρόδιου. Από την *Αγγελία* αντλούμε μία ακόμη χρήσιμη πληροφορία, που διευκρινίζει μια χρονολογική σύγχυση σχετικά με τον χρόνο μετάβασης του Δημίδα στο Παρίσι. Μιλώντας ο Δημίδης για τον Κωνσταντίνο Τόμπρα, γράφει ότι ο τελευταίος «είχε σταλή προ εμού εις Παρισίους, δι' εξόδων του Κυρίου Χ. Μανουήλ Σαλτέλη», και όχι επομένως μαζί του, όπως αναφέρεται εσφαλμένα στη σχετική βιβλιογραφία.²⁴

Στην *Αγγελία* του Δημίδα οφείλουμε και τις λίγες πληροφορίες για τον Πάτροκλο, τον Παρασκευά Πάτροκλο, όπως τον ονομάζει:

«Εἰς τὸν ἴδιον καιρὸν ὁ Κύριος ἀρχιμανδρίτης Ἀρσένιος ἐκ Μονεμβασίας διατρίβων εἰς Παρισίους, ἐσύστησεν εἰς τὴν Χαρτοποιάν τοῦ Κυρίου Ποῖζόν πλησίον τῆς Βερσαλλίας, τὸν φίλον καὶ συνοδοιπόρον μοι Παρασκευά Πάτροκλον Κυδωνιέα, ὅστις ἐδιδάχθη αὐτὴν ἐντελώς, καὶ ἤθελε χρησιμεύσει τα μέγιστα τόσον εἰς ἡμᾶς, ὅσον καὶ εἰς εαυτὸν καὶ εἰς τὴν ἀναγεννωμένην Πατρίδα, ἀν' ὃ θάνατος δὲν ἤθελε μᾶς τὸν ἀρπάξει..»

Από την αναφορά αυτή κρατάμε κατ' αρχήν την πληροφορία ότι ο Δημίδης πήγε στο Παρίσι μαζί με τον Πάτροκλο, που θα μας χρειαστεί παρακάτω.²⁵ Όσον αφορά τον αρχιμανδρίτη Ἀρσένιο, που σύστησε τον

Επανάσταση, να αναλάβει την «γενικὴν ἐφορίαν τῆς ὀπλοποιίας» στο οθωμανικό κράτος, οι οποίες δεν καρποφόρησαν.

24. Σύμφωνα με τη νεκρολογία του Δημίδα που δημοσιεύτηκε το 1869 στην εφ. *Μέριμνα* (βλ. ἐδῶ, σημ. 13), ο τελευταίος στάλθηκε στο Παρίσι για να τελειοποιηθεί στην οπλοποιία κατὰ το 1817, ὕστερα ἀπὸ προτροπὴ τοῦ πρόκριτου τῶν Κυδωνιῶν Δημήτριου Καπανδάρου καὶ με ἐξόδα ἐν μέρει τῆς κοινότητος τῶν Κυδωνιῶν καὶ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ. Συγχρόνως, σημειώνει ὁ ἴδιος, πῆγαν στο Παρίσι ὁ Γ. Π. Ρόδιος καὶ ὁ Γ. Κλεόβουλος, μαθητὲς τῆς Σχολῆς τῶν Κυδωνιῶν, καθὼς καὶ ὁ Κων. Τόμπρας για να μάθει τὴν τέχνη τῆς τυπογραφίας. Ὁ Δημίδης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀπλοποιία, ἔμαθε στο τυπογραφεῖο Didot καὶ «τὰ εἰς τὴν τυπογραφίαν συντελούντα [...], ἥτοι τὸ χάραγμα τῶν στοιχείων, τὴν κατασκευὴν μητρῶν, τὴν στοιχειοχτυτικὴν καὶ τὸν μηχανισμόν τῶν πιεστηρίων, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τοῦ φίλου Τόμπρα, τὸν ὁποῖον εἶχε σύνοικον...». Ἡ λανθασμένη πληροφορία ὅτι ὁ Δημίδης πῆγε στο Παρίσι μαζί με τὸν Τόμπρα ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Εἰρηνίδη (*Ομιλία*, ὅ.π., σ. 24), ὁ ὁποῖος συμπληρώνει, ἀνακριβῶς ἐπίσης, ὅτι ὁ Δημίδης ἐπέστρεψε στὶς Κυδωνίες μαζί με τὸν Τόμπρα. Οἱ παραπάνω πληροφορίες ἀναπαράγονται στο μεγαλύτερο μέρος τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

25. Κατὰ τὸν Εἰρηνίδη, *Ομιλία*, ὅ.π., σ. 23-24, ὁ Παρασκευᾶς Πάτροκλος εἶχε ἀποσταλεῖ στο Παρίσι για τὴν ἐκμάθηση τῆς χαρτοποιίας με ἐξόδα τοῦ Εὐμμανουὴλ Σαλτέλη, τοῦ ἴδιου που εἶχε χρηματοδοτήσει καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Κων. Τόμπρα στο

Πάτροκλο στη χαρτοποιία του Ποϊζόν, γνωρίζουμε ότι είχε υπηρετήσει παλαιότερα ως ιερέας στα γαλλικά στρατεύματα στην Αίγυπτο· στα 1817-1820 βρισκόταν στο Παρίσι, ενώ στα επόμενα χρόνια (ώς το 1826) διετέλεσε ιερέας στην ορθόδοξη εκκλησία της Μασσαλίας.²⁶ Η χαρτοποιία του Ποϊζόν, που βρισκόταν «πλησίον της Βερσαλλίας», είναι πιθανότατα η «papeterie de M. Boisson, appelée la Meulière», η οποία, σύμφωνα με μια σύγχρονη πηγή (1822), βρισκόταν στην κοιλάδα του ποταμού Bièvre, κοντά στον οικισμό Guyancourt των Βερσαλλιών, είκοσι χιλιόμετρα περίπου νοτιοδυτικά του Παρισιού.²⁷ Στη χαρτοποιία αυτή αναφέρεται, όπως είδαμε, και το ποίημα του Ρόδιου, τοποθετώντας την δυτικά του Παρισιού σε απόσταση τεσσάρων ωρών από τη γαλλική πρωτεύουσα.

Όπως βλέπουμε, λοιπόν, η *Αγγελία* του Δημίδα δια φωτίζει και συμπληρώνει την εικόνα που μας δίνει το ποίημα για τους δύο Κυδωνιάτες. Αυτό που μας λείπει ακόμη είναι το πότε ακριβώς πήγαν στο Παρίσι και για πόσο χρόνο μαθητεύσαν εκεί. Απάντηση στο πρώτο ερώτημα μας δίνει μια μαρτυρία του Κοραή, ο οποίος παρακολουθούσε με ζωηρό ενδιαφέρον οτιδήποτε αφορούσε το τυπογραφείο των Κυδωνιών και περισσότερο βέβαια αυτό της Χίου που είχε ιδρυθεί επίσης το 1819. Επιστέλλοντας στις 20 Νοεμβρίου 1819 στον χιώτη έμπορο στη Βιέννη Παντολέοντα Βλαστό, ο Κοραής του αναγγέλλει μια καλή είδηση:

«Οι Κυδωνιάται έστειλαν προ ολίγου εις Παρισίους δύο νέους, τον ένα μαθητήν τυπογραφίας, κατὰ τον προ αυτού, τον άλλον να κατασκευάζη τουφέκια. Καλήτερα βέβαια ήσαν εις την παρούσάν μας κατάστασιν ω-

Παρίσι, πληροφορία που δεν είναι γνωστή, από όσο ξέρω, από άλλη πηγή. Ο ίδιος θεωρεί, όπως και στην περίπτωση του Δημίδα (βλ. *εδώ*, σημ. 24), ότι ο Πάτροκλος βρισκόταν στο Παρίσι μαζί με τον Τόμπρα, κάτι που δεν ανταποκρίνεται βέβαια στην πραγματικότητα.

26. Βλ. Pierre Echinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille de la Révolution française à l'indépendance de la Grèce*, Παρίσι 1973, σ. 97-99 και 102 κ.ε. Για την παραμονή του Αρσένιου στο Παρίσι το 1819 βλ. και *Αθηνά*, τετρ. Ε', Παρίσι 30 Απριλίου 1819, σ. 155.

27. [Α.-J.-B.] Parent-Duchâtelet και Pavet de Courteille, *Recherches et considérations sur la rivière de Bièvre, ou des Gobelins...*, Παρίσι 1822, σ. 2, 30. Σε μια άλλη πηγή (*Almanach des commerçans de Paris et des départemens... par M. Cambon, éditeur, 1835, septième année*, Παρίσι 1835, σ. 1147) αναφέρεται χαρτοποιία (papeterie) του Poisson (αντί Boisson) στο Guyancourt, έξι χιλιόμετρα από τις Βερσαλλίες. Υποθέτω ότι πρόκειται για την ίδια χαρτοποιία.

ρολογία παρά τουφέκια· μ' όλον τούτο και αυτά χρησιμεύουν, και αποδείχνουν μάλιστα τον ζήλον των Κυδωνιατών.»²⁸

Ποιοι ήταν οι δύο νεοαφιχθέντες στο Παρίσι Κυδωνιάτες; Ασφαλώς ο δεύτερος, που στάλθηκε για να μάθει να κατασκευάζει τουφέκια, ήταν ο Κωνσταντίνος Δημίδης. Ο πρώτος, που στάλθηκε για να μάθει τυπογραφία «κατά τον προ αυτού», δηλαδή τον Κων. Τόμπρα, δεν είναι εύκολα αναγνωρίσιμος. Με βάση όμως την πληροφορία που έχουμε από την Αγγελία του Δημίδα, ότι μαζί του πήγε στο Παρίσι και ο Πάτροκλος, μπορούμε να τον ταυτίσουμε με τον ομώνυμο Κυδωνιάτη. Οι δύο νέοι, λοιπόν, θα έφτασαν στο Παρίσι περί τον Νοέμβριο του 1819, πέντε μήνες περίπου μετά την αναχώρηση του Τόμπρα για τις Κυδωνίες. Από την επιστολή του Κοραή ας κρατήσουμε επίσης την προτίμησή του για τις «ειρηνικές τέχνες» παρά για την οπλοποιία. Μια θέση συμβατή βέβαια με την ιδεολογία του, που έδινε προτεραιότητα στην πνευματική και κοινωνική ανάπτυξη των Ελλήνων.

Η πληροφόρηση του Κοραή σχετικά με την τέχνη που θα σπούδαζαν οι δύο νέοι δεν ξέρουμε αν ήταν άμεση ή έμμεση. Αν, δηλαδή, ο Κοραής τους συνάντησε και του είπαν τι ήθελαν να σπουδάσουν, που είναι και το πιθανότερο, ή αν η πληροφόρησή του προερχόταν από άλλη πηγή. Όπως και να έχουν τα πράγματα, οι πληροφορίες του αποκλίνουν από αυτές που δίνει ο Δημίδης στην Αγγελία του: ο τελευταίος σπούδασε πραγματικά οπλοποιία, αφού όμως προηγουμένως μαθήτεψε, όπως ξέρουμε, για ένα διάστημα στην τυπογραφία Didot, ενώ ο Πάτροκλος δεν μαθήτεψε στην τέχνη της τυπογραφίας, όπως αναφέρει ο Κοραής, αλλά της χαρτοποιίας.

Οι αποκλίσεις αυτές, αν δεχτούμε ως ακριβείς τις πληροφορίες που δίνει ο Κοραής, δηλώνουν πιθανώς μια αλλαγή προσανατολισμού των δύο νέων. Μπορεί, δηλαδή, αρχική επιλογή του Δημίδα να ήταν η οπλοποιία –το επάγγελμα του πατέρα του στο οποίο είχε και ο ίδιος ικανή εμπειρία– και στο Παρίσι με την παρότρυνση του Didot ή του Κοραή να αποφάσισε να καταρτιστεί και στην τέχνη της τυπογραφίας, ιδιαίτερα στην κατασκευή τυπογραφικών στοιχείων, προκειμένου να συνεργαστεί με τον Τόμπρα όταν θα επέστρεφε στην πατρίδα του.

Κάτι ανάλογο θα μπορούσαμε να υποθέσουμε και για τον Πάτροκλο. Ενδέχεται, δηλαδή, η δική του αρχική επιλογή να ήταν η τυπογραφία και

28. Κοραής, *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 220.

να προτίμησε τελικά τη χαρτοποιία με προτροπή του Κοραή, ο οποίος ξέρουμε ότι είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τέχνη αυτή και θα ήθελε ίσως ο ένας από τους δύο Κυδωνιάτες να καταρτιστεί στη χαρτοποιία, την οποία θεωρούσε ως συμπλήρωμα ενός άρτιου, ευρωπαϊκών προδιαγραφών, τυπογραφείου, όπως πίστευε ότι θα εξελίσσονταν αυτά των Κυδωνιών και της Χίου.²⁹

Ένα χρόνο αργότερα, όταν ο Πάτροκλος θα είχε προχωρήσει αρκετά στην εκμάθηση της χαρτοποιίας, ο Κοραής θα απευθύνει ένα δημόσιο έπαινο στους Κυδωνιάτες, συγχαίροντάς τους για το ενδιαφέρον που επιδείκνυαν για την τυπογραφία και τη χαρτοποιία:

«Πρώτη μικρά πόλις, αι Κυδωνίαι, απέκτησε τεχνίτην τυπογραφικών χαρακτήρων Έλληνα· πρώτη έστειλεν άλλον αυτής πολίτην να διδαχθή την κατασκευήν του χαρτίου. Εύγε, Κυδωνιάται! μην αποκάμετε πλούτιζοντες την πατρίδα σας με πλούτον και γνώσεως και χρημάτων...»,

έγραφε (με τα αρχικά Ι. Κ.) σε επιστολή του στις 6 Οκτωβρίου 1820 προς τον εκδότη του *Λόγιου Ερμή*, η οποία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό.³⁰

Από τους αναφερόμενους εδώ δύο Κυδωνιάτες ο δεύτερος είναι βέβαια ο Πάτροκλος.³¹ Ο πρώτος, ο «Έλληνας» τεχνίτης τυπογραφικών

29. Στην επιστολή του προς τον Π. Βλαστό, που αναφέραμε παραπάνω, ο Κοραής έγραφε: «επειδή [οι Χίοι] απέκτησαν τυπογραφίαν, δεν πρέπει να φροντίσουν τώρα ν' αποκτήσωσι και εργοστάσιον (fabrique) Χαρτίου και κανένα στιχωτήν [βιβλιοδέτη]; Αυτά σιμά της τιμής και δόξης φέρουσι κέρδος», και αμέσως παρακάτω τον πληροφορούσε ότι ένας γάλλος φίλος του ήταν διατεθειμένος να ιδρύσει στη Χίο ένα εργοστάσιο χαρτιού, αν βεβαιωνόταν ότι υπήρχε αρκετό ποταμίσιο νερό στο νησί για τη λειτουργία του (Κοραής, *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 220). Για το ίδιο θέμα είχε γράψει ο Κοραής ένα μήνα πρωύτερα και στον Ιάκωβο Ρώτα (στο ίδιο, σ. 212). Για τα σχέδια παραγωγής χαρτιού στην Ελλάδα βλ. Μαρίνος Βλέσσας – Μαρία Μαλακού, *Ιστορία του χαρτιού. Μια ιστορική και πολιτισμική διαδρομή δύο χιλιετιών*, Αθήνα, Αιώρα, 2010, σ. 168 κ.ε.

30. *Ερμής ο Λόγιος*, αρ. 21, 1 Νοεμβρίου 1820, σ. 651.

31. Ο Στέφ. Καββάδας στη μελέτη του *Ο Κυδωνιάτης Κωνσταντίνος Τόμπρας*, ό.π., σ. 12, σχολιάζοντας την αναφορά του Κοραή στον Κυδωνιάτη που στάλθηκε στο Παρίσι για να μάθει την κατασκευή χαρτιού, γράφει ότι αυτός είναι ίσως ο Αθανάσιος Νικολαΐδης, πρόσωπο άγνωστο από άλλου. Ίσως εννοεί τον Αναστάσιο Νικολαΐδη που είχε διδαχτεί την τυπογραφική τέχνη από τον Τόμπρα και υπήρξε συνεργάτης του αργότερα, αλλά αυτός δεν είχε σχέση με τη χαρτοποιία, βλ. γι' αυτόν Μπώκος,

χαρακτήρων, πρέπει να είναι ο Τόμπρας, που είχε καταρτιστεί, όπως ξέρουμε, και στην τεχνική αυτή στο τυπογραφείο Didot· «Γραικόν» τυπογράφο τον ονομάζει, εξάλλου, ο Κοραΐς και σε προγενέστερη επιστολή του,³² εκφράζοντας με τον τρόπο αυτό ένα αίσθημα υπερηφάνειας που το τυπογραφείο των Κυδωνιών το διηύθυνε ένας έλληνας τυπογράφος, σε αντιδιαστολή, υποθέτω, με αυτό της Χίου που λειτουργούσε υπό την επιστασία ενός γερμανού τυπογράφου, του J. D. W. Bayrhammer.³³ Επαινώντας, λοιπόν, ο Κοραΐς τους Κυδωνιάτες για τις «πρωτιές» τους, απευθυνόταν έμμεσα και στους συμπατριώτες του, τους Χιώτες, που θα τους ήθελε, στο πλαίσιο ενός δημιουργικού ανταγωνισμού, τον οποίο υποδαύλιζε εντέχνως ο ίδιος, όχι μόνο να μην υστερούν από τους Κυδωνιάτες αλλά να προηγούνται. Ο ίδιος εξάλλου δεν έκρυβε την επιθυμία του να δει τους Χιώτες να συστήνουν τυπογραφείο πριν από τους Κυδωνιάτες και να τυπώνουν πρώτοι αυτοί κάποιο φυλλάδιο.³⁴

Στις αρχές Οκτωβρίου του 1820, που γράφεται η παραπάνω επιστολή του Κοραΐ, ο ένας από τους δύο Κυδωνιάτες, ο Δημίδης, φαίνεται ότι ετοιμαζόταν να αναχωρήσει για την πατρίδα του. Αυτό προκύπτει από μια μεταγενέστερη αλλά αξιόπιστη μαρτυρία, στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, σύμφωνα με την οποία ο Δημίδης τον Δεκέμβριο του 1820 είχε μόλις επιστρέψει στις Κυδωνίες. Με βάση τη μαρτυρία αυτή, η παραμονή του Δημίδα στο Παρίσι κράτησε ένα χρόνο περίπου: από τον Νοέμβριο του 1819, που σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κοραΐ έφτασε στο Παρίσι, ως το τέλος του φθινοπώρου του 1820, που λογικά θα πρέπει να αναχώρησε για τις Κυδωνίες. Η εκδοχή αυτή ταιριάζει και με την πληροφορία που έχουμε από την *Αγγελία* του Δημίδα ότι μαθήτεψε έξι μήνες στην οπλοποιία του Φατού και για ένα διάστημα (πιθανώς μικρότερο) στην τυπογραφία του Didot.

Κατά συνέπεια, το αχρονολόγητο αποχαιρετιστήριο ποίημα του Ρόδου για τον Δημίδα, που αποτέλεσε την αφετηρία της εργασίας αυτής,

Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία, ό.π., σ. 294, 312 κ.ά. Πβ. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, ό.π., τ. Α', σ. 196, 215, 216 κ.ά. και τ. Γ', σ. 391-392.

32. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 161.

33. Μπόκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία*, ό.π., σ. 279, 281.

34. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, ό.π., σ. 113, 126, 161. Πβ. Σπυρίδων Δ. Λουκάτος, «Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η εν Χίω τυπογραφία», *Εις μνήμην Κωνσταντίνου Αμάντου*, Αθήνα 1960, σ. 196-197.

πρέπει να γράφτηκε το φθινόπωρο του 1820, όταν ο τελευταίος ετοιμαζόταν να φύγει για τις Κυδωνίες, και να τυπώθηκε στο Παρίσι πριν από την αναχώρησή του.³⁵

Η επιστροφή του Δημίδα στις Κυδωνίες συμπίπτει με ένα σημαντικό γεγονός: το πέραςμα από την πόλη του Φιλικού Γρηγόριου Δικαίου. Στα τέλη Νοεμβρίου 1820, όταν είχε αποφασιστεί ήδη από τη Φιλική Εταιρεία η έναρξη της Επανάστασης από την Πελοπόννησο, ο Δικαίος μαζί με άλλους Φιλικούς αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη για τον Μοριά με καράβι που ήταν αγρορασμένο από τον Παλαιολόγο Λεμονή για λογαριασμό της Φιλικής Εταιρείας και είχε κυβερνήτη τον σπετσιώτη καπετάνιο Δημήτριο Ορλώφ. Στη διαδρομή του το καράβι έκανε ένα σταθμό στις Κυδωνίες, όπου ο Δικαίος ήρθε σε επαφή με τους δασκάλους της Σχολής και με κυδωνιάτες Φιλικούς και μερίμνησε για την προμήθεια πυρομαχικών.³⁶

Στη συγκυρία αυτή ο Δικαίος και οι σύντροφοί του γνώρισαν και τον οπλοποιό Κων. Δημίδα, που είχε μόλις φτάσει στις Κυδωνίες. Τα σχετικά με τη γνωριμία αυτή μας είναι γνωστά από ένα πιστοποιητικό σχετικά με τις εκδουλεύσεις του Δημίδα στην Επανάσταση, που συνέταξε ο Δημήτριος Ορλώφ στην Αθήνα στις 17 Απριλίου 1844:

«Πιστοποιείται ότι ο Κ. Κωνσταντίνος Δημίδης Κυδωνιάτης υπήρξε χρήσιμος και πιστόν μέλος της φιλικής εταιρίας, ότι εμυήθη το μυστήριον αυτής παρά του υποφαινομένου και των συνεταίρων μου Παππαφλέσου Δικαίου, Λεϊμονή λεσβίου, Ν. Σπηλιάδου, Χρηστοδούλου Ποριώτου και Χαραλάμπους Μάλη εις Κυδωνίας κατά τον Δεκέμβριον του 1820 έτους, ότε μόλις είχεν επιστρέψει από Παρισίους, όπου προτροπή του συμπολίτου του Δ. Καπανδάρου είχε μεταβή διά να τελειοποιηθῇ την οπλο-

35. Όπως είπαμε παραπάνω (σ. 568), το εν λόγω έντυπο έχει χρονολογηθεί στο 1819, καθώς θεωρήθηκε, ευλόγως, ότι ο μνημονεύμενος στο ποίημα Κωνσταντίνος είναι ο Κων. Τόμπρας, που αναχώρησε πραγματικά για τις Κυδωνίες το 1819, και ότι μαζί του αναχώρησε και ο Κωνσταντίνος Δήμου, στον οποίο απευθύνεται το ποίημα (Ηλιού κατάλοιπα, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, ό.π., αρ. 1819.57). Στην πραγματικότητα όμως στο ποίημα γίνεται λόγος μόνο για τον Κωνσταντίνο Δήμου [Δημίδα].

36. Βλ. *Αρχείο Ξάνθου*, τ. Γ', Αθήνα, εκδ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2002, σ. 111-112 και Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η έναρξη του Αγώνα της ανεξαρτησίας στην Πελοπόννησο. Μία ημερολογιακή προσέγγιση», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήνα 2001-2002, σ. 453 σημ. 1, 459.

ποιίαν και διδαχθή την τυπογραφικήν, ότι άμα πληροφορηθείς παρ' εμού και των ρηθέντων συνεταίρων μου, ότι η εταιρεία είχεν ανάγκην τοιούτου μηχανικού, οποίος ήτον αυτός εγκατέλειψε προθύμως γονείς, συγγενείς, φίλους και συμφέροντα και ηκολούθησεν ημάς εις Τεργέστην, όπου συνετέλεσε πολύ εις την αγοράν όπλων και λοιπών χρησίμων διά την επανάστασιν, ότι αποβάς κατά την αρχήν της επανάστασεως εις Ψαρρά και μεταβάς εκείθεν εις Πελοπόννησον υπηρέτησε πιστώς την πατρίδα διά του χρησίμου κατά τας περιστάσεις εκείνας επαγγέλματός του, χωρίς να λάβη ποτέ ουδ' όβολόν δι' αντιμισθίαν...»³⁷

Τα σχετικά με τη μύηση του Δημίδα στη Φιλική Εταιρεία από όλους τους αναφερόμενους στο πιστοποιητικό εταίρους δεν χρειάζεται βέβαια να τα πάρουμε τοις μετρητοίς· εξάλλου, δεν βρέθηκαν όλοι μαζί στις Κυδωνίες τον Δεκέμβριο του 1820.³⁸ Πιο ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία, που δεν έχουμε λόγους να την αμφισβητήσουμε,³⁹ ότι ο Δημίδης ακολούθησε τον Ορλώφ στην Τεργέστη. Όπως είναι γνωστό, το καράβι, μετά την αποβίβαση του Δικαίου στις Σπέτσες, συνέχισε το ταξίδι του προς την Τεργέστη με τον Ορλώφ, τον Λεμονή και άλλους,⁴⁰ προκειμένου να πα-

37. Το πιστοποιητικό σώζεται σε αντίγραφο, μαζί με άλλα σχετικά έγγραφα, στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων, Αρχείο Αγώνιστών, φάκ. Κων. Δημίδης, αρ. 25508. Το υπογράφει, εκτός από τον Ορλώφ, και ο κυδωνιάτης Ευστράτιος Πίσσας, που είχε υπηρετήσει μαζί με τον οπλοποιό Κωνσταντίνο Κυδωνιά [Δημίδα] σε στρατιωτικό σώμα το 1825 (βλ. Κ. Γ. Κωνσταντινίδης, «Η συμβολή των Μικρασιατών εις την εθνικήν αναγέννησιν», *Μικρασιατικά Χρονικά* 2 (1939), 105-106) και ήταν σε θέση να βεβαιώσει τη συνεισφορά του στον Αγώνα. Το παραπάνω πιστοποιητικό γνωρίζει και χρησιμοποιεί και ο συντάκτης της νεκρολογίας του Δημίδα το 1869 (βλ. εδώ, σημ. 13). Πβ. Ειρηνίδης, *Ομιλία*, ό.π., σ. 26.

38. Εκτός από τον Δικαίο, τον Ορλώφ και τον Λεμονή, στις Κυδωνίες θα ήταν και ο Χ. Μάλης, συνταξιδιώτης κι αυτός του Δικαίου προς τον Μοριά (βλ. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Περίανδρος Φιλίππου», *Ο Ερανιστής* 1 (1963), 57). Από τους δύο άλλους, τον Σπηλιάδη και τον Χριστόδουλο Ποριώτη, σίγουρα δεν ήταν στις Κυδωνίες ο Σπηλιάδης τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, καθώς γνωρίζουμε ότι αυτός έφυγε από την Κωνσταντινούπολη με άλλο καράβι λίγο μετά την αναχώρηση του Δικαίου (βλ. *Η κατά Ιωάννην Φιλήμονα σύντομος βιογραφία του Ν. Σπηλιάδου*, Ναύπλιο 1868, σ. 54).

39. Πβ. εδώ, σημ. 40.

40. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Ν. Σπηλιάδης, ο οποίος κατά τη διάρκεια του ταξιδιού έκανε, όπως είναι γνωστό, απόπειρα αυτοκτονίας (*Η κατά Ιωάννην Φιλήμονα σύντομος βιογραφία του Ν. Σπηλιάδου*, ό.π., σ. 64-65). Σύμφωνα μάλιστα με τον

ραλάβει τον αναμενόμενο εκεί Αλέξανδρο Υψηλάντη και να τον μεταφέρει στη Μάνη· επιχείρηση που δεν ευοδώθηκε, καθώς ο Υψηλάντης άλλαξε σχέδια και δεν κατέβηκε ποτέ στην Τεργέστη.⁴¹ Εκτός από την παραλαβή του Υψηλάντη, ο Ορλώφ και οι συνεργάτες του θα προμηθεύονταν εκεί όπλα για την επικείμενη Επανάσταση και προς τον σκοπό αυτό πήραν μαζί τους και τον Δημίδα, που με τη γνώση και την εμπειρία του στα όπλα ήταν ο καταλληλότερος σύμβουλος στην επιχείρηση αυτή.

Επανερχόμενος στις Κυδωνίες, ο Δημίδης ασχολήθηκε, όπως αναφέρει ο ίδιος στην *Αγγελία* του, με «την οπλοδιορθωτική τέχνη» έως την καταστροφή της πόλης από τους Τούρκους στις αρχές Ιουνίου του 1821. Συνεργασία του με τον Κων. Τόμπρα στο τυπογραφείο της Σχολής των Κυδωνιών δεν αναφέρεται. Έτσι κι αλλιώς τα χρονικά περιθώρια ήταν στενά, καθώς με την έκρηξη της Επανάστασης και την καταστροφή των Κυδωνιών το τυπογραφείο έπαψε να λειτουργεί. Πριν ή μετά την καταστροφή, ο Δημίδης πήγε στα Ψάρα, όπου κατέφυγε και ο Τόμπρας, και εκεί συνέχισε να ασχολείται με την οπλοδιορθωτική, ενώ παράλληλα κατασκεύασε τυπογραφικά στοιχεία και ένα μικρό πιεστήριο, όπου τύπωνε διπλώματα των καταδρομικών πλοίων και άλλα έγγραφα.⁴² Τον Ιούνιο του 1824, με την καταστροφή των Ψάρων, ο Δημίδης πέρασε στην Πελοπόννησο και στη συνέχεια έκανε μια αξιόλογη καριέρα ως τυπογράφος ή συνιδιοκτήτης τυπογραφείων στην Ύδρα, στο Ναύπλιο και στην Ερμούπολη, ως στοιχειοχύτης στο Εθνικό Τυπογραφείο και ως ειδήμων της τυπογραφικής τέχνης.⁴³

συντάκτη της νεκρολογίας του Δημίδα (εδώ, σημ. 13), ο τελευταίος ήταν αυτόπτης μάρτυρας του δραματικού αυτού γεγονότος: «Έχομεν [...] εξ απομνημονεύματος του ιδίου Δημίδου, ότι παρευρέθη κατά την απόπειραν της αυτοκτονίας του Σπηλιάδου εις αυτό το πλοίον».

41. Παναγιωτόπουλος, «Η έναρξη του Αγώνα της ανεξαρτησίας...», ό.π., σ. 453-454.

42. Σχετικές πληροφορίες στην *Αγγελία* του Δημίδα (1828) και στο Κωνσταντίνος Νικόδημος, *Υπόμνημα της νήσου Ψάρων*, τ. Α', Αθήνα 1862, σ. 400. Πβ. Μπώκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία*, ό.π., σ. 399-400.

43. Βλ. Βίλπεργ, «Το Εθνικόν Τυπογραφείον. Ιστορικά σημειώσεις», *Αρμονία* 2 (1901), 158-159· Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, ό.π., τ. Α', σ. 222 κ.ε.· Μπώκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία*, ό.π., σ. 335· Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Η τυπογραφία στο νέο ελληνικό κράτος (1828-1844)», *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού 1499-1999, Κατάλογος Έκθεσης*, επιμ. Κ. Σπ. Στάικος – Τ. Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2000,

Αντίθετα από τον Δημίδα, ο φίλος και συμπατριώτης του Πάτροκλος δεν κατέβηκε στις Κυδωνίες. Παρέμεινε στο Παρίσι, συνεχίζοντας τη μαθητεία του στη χαρτοποιία, με την προοπτική πιθανώς να κατεβεί κι αυτός στις Κυδωνίες και να συστήσει εκεί ή κάπου αλλού, στο βαθμό που θα το επέτρεπαν οι συνθήκες, μια βιοτεχνία κατασκευής χαρτιού, όπως την οραματιζόταν ο Κοραΐς.⁴⁴ Στο Παρίσι παρέμεινε και ο Παναγιώτης Ρόδιος συνεχίζοντας τις σπουδές του. Την παραμονή και των δύο στη γαλλική πρωτεύουσα θα διακόψει η Ελληνική Επανάσταση. Το καλοκαίρι του 1821 θα επιβιβαστούν στο πλοίο «Amédée et Albine», που ναύλωσε ο άγγλος αξιωματικός Thomas Gordon και το οποίο αναχώρησε την 1η Αυγούστου 1821 από τη Μασσαλία για την Ύδρα.⁴⁵

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τη νέα αυτή περίοδο της ζωής του Πάτροκλου είναι λιγοστές. Ο γάλλος αξιωματικός Maxime Raybaud, που είχε φτάσει στην Ελλάδα πριν απ' αυτόν και πήρε μέρος στην άλωση της Τριπολιτσάς, τον Σεπτέμβριο του 1821, γράφει στα Απομνημονεύματά του ότι μαζί του στην Τριπολιτσά ήταν ο Ρόδιος και «ένας Έλληνας από το Αϊβαλί, ονομαζόμενος Πάτροκλος, ο οποίος είχε ζήσει στη

στ. 202-203, 205, 212· Κλήμης Μαστορίδης, «Χάραξη και χύτευση των ελληνικών τυπογραφικών στοιχείων στον 19ο και 20ό αιώνα», *Υφέν* 6 (Θεσ/νίκη 2006), 68-69, 70-71, 72· Λούκος, *Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ερμούπολη*, ό.π., σ. 16-18.

44. Βλ. *εδώ*, σ. 581 και σημ. 29.

45. Σχετικά με την αποστολή αυτή βλ. *Mémoires du colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*, Παρίσι 1823, σ. 52-53· *Mémoires du commandant Persat 1806 à 1844, publiés avec une Introduction et des notes par Gustave Schlumberger*, Παρίσι 1910, σ. 77-79 και ειδικότερα Echinard, *Grecs et Philhellènes à Marseille*, ό.π., σ. 140-141, 323. Στο πλοίο συνεπέβαιναν οι γάλλοι αξιωματικοί Maurice Persat και Voutier, ο πολωνός γιατρός [Μιχαήλ] Kutsowski, ο Τυπάλδος [Δημήτριος Τυπάλδος Χαριτάτος] κ.ά. Την παρουσία στο πλοίο του Ρόδιου και του Πάτροκλου, μεταξύ άλλων επιβατών, μνημονεύουν ο Persat στο παραπάνω έργο του· ο Κων. Πολυχρονιάδης σε επιστολή του από το Παρίσι στις 2 Αυγούστου 1821, χωρίς να αναφέρει το όνομα του Πάτροκλου («και τις Κυδωνιεύς»), γράφει στην επιστολή του, βλ. Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Ιστορικών Αρχείων Αλεξάνδρου Μανροκορδάτου*, Αθήνα 1963 [Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, τ. 5, τχ. 1, Ακαδημία Αθηνών], σ. 53), και ο ίδιος ο Παν. Ρόδιος σε άρθρο του στο περιοδικό *Έφορος Στρατιωτικός*, τ. Α', 15 Φεβρουαρίου, Ναυπλία 1835, σ. 145: «Συνεπλεύσαμεν εκ Μασσαλίας μετά του επίτηδες ναυλωθέντος υπ' αυτού [του Gordon] πλοίου, και μετεκομίσθημεν ανεξίδως εις την Ελλάδα εγώ και τινες άλλοι φιλέλληνες» γράφει, και υποσημειώνει: «Εκ τούτων είναι [...] και ο Πάτροκλος Έλλην εκ Κυδωνιών, όστις εξεμάνθανεν εν Παρισίους την χαρτοποιάν».

Γαλλία». Μας πληροφορεί επίσης ότι ο Πάτροκλος ήταν μεταξύ εκείνων που προσπάθησαν να διασώσουν από τις σφαγές Τούρκους της Τριπολιτσάς.⁴⁶ Το 1824 ο Πάτροκλος υπηρετούσε ως στρατιώτης στη φρουρά της Μονεμβασίας,⁴⁷ ενώ το 1825, σύμφωνα με μια μεταγενέστερη πληροφορία, αρρώστησε και πέθανε στο Ναύπλιο, θύμα ίσως (αν η σχετική πληροφορία είναι ακριβής) κάποιας επιδημικής νόσου.⁴⁸ Τον θάνατό του μνημονεύει, όπως είδαμε, ο παλαιός σύντροφός του Κων. Δημίδης στην *Αγγελία* του το 1828 με μια μελαγχολική νότα: «ήθελε χρησιμεύσει τα μέγιστα τόσον εις ημάς, όσον και εις εαυτόν και εις την αναγεννωμένην Πατρίδα, αν ο θάνατος δεν ήθελε μάς τον αρπάξει».⁴⁹

46. Maxime Raybaud, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la Guerre de l'indépendance*, τ. Α', Παρίσι 1824, σ. 484, 514.

47. Σε ονομαστικό κατάλογο των στρατιωτών (32 τον αριθμό) της φρουράς της Μονεμβασίας, που συνέταξε ο επικεφαλής του σώματος αυτού Ευαγγέλης Νικότης στις 5 Δεκεμβρίου 1824 και αφορούσε την πληρωμή των στρατιωτών για το διάστημα από 5 Ιουλίου έως 5 Δεκεμβρίου 1824, αναγράφεται πρώτος ο «Πάτροκλος Κυδωνιεύς», ο οποίος πρέπει να είναι ο Πάτροκλος στον οποίο αναφερόμαστε εδώ. Βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείον του Αγώνος, Υπουργείον του Πολέμου, φάκ. 44, αρ. 140. Στον ίδιο φάκελο με αρ. 150 υπάρχει και ένας δεύτερος παρόμοιος κατάλογος, στον οποίο σημειώνεται ότι ο Πάτροκλος Κυδωνιεύς αναχώρησε στις 5 Δεκεμβρίου [1824]. Από άλλα έγγραφα (ό.π., φάκ. 109, αρ. 87, 89 και φάκ. 111, αρ. 43) μαθαίνουμε ότι ο Ευαγγέλης Νικότης (αναφέρεται και ως Ευαγγέλης Αρβανίτης) χρωστούσε στον Πάτροκλο 284 γρόσια για τη στρατιωτική υπηρεσία του στη φρουρά, ότι το Υπουργείο Πολέμου (στο Ναύπλιο) διέταξε τον Νικότη τον Ιούλιο του 1825 να του καταβάλει τα χρήματα και ότι στη Μονεμβασία ζούσε, πρόσφυγας προφανώς, και η μητέρα του Πάτροκλου. (Στη μικρή αυτή αρχειακή έρευνα οδηγήθηκα από το βιβλίο του Τάκη Α. Σαλκιντζόγλου, *Η Μικρά Ασία στην Επανάσταση του 1821. Η συμβολή των Μικρασιατών στον εθνικό αγώνα*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κ. και Μ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2021, σ. 268). Για την παραμονή του Πάτροκλου στη Μονεμβασία το 1824 βλ. και *Αρχείο Ιωάννη Κωλέττη*, επιμέλεια Β. Παλιαντάκου-Μπεκιάρη – Α. Στεργέλλης, τ. Α', μέρος πρώτο [Αχαδημία Αθηνών, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας 13], Αθήνα, Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, 1996, σ. 496.

48. Την πληροφορία αυτή δίνει ο Ειρηνίδης, *Ομιλία*, ό.π., σ. 31, θεωρώντας όμως, λανθασμένα, ότι ο Πάτροκλος ήταν παρών στην καταστροφή των Κυδωνιών τον Ιούνιο του 1821 και ότι από τις Κυδωνίες κατέφυγε στη Πελοπόννησο: «σωθείς εκ της καταστροφής των Κυδωνιών απέβη εις Αργολίδα, και το στρατιωτικόν στάδιον ασπασάμενος, υπηρέτησε την πατρίδα εις διαφόρους παρευρεθείς εκστρατείας, τω δε 1825 έτει ασθενήσας ετελεύτησεν εν Ναυπλίω».

49. Βλ. *εδώ*, σ. 578.

Όσο για τον Παναγιώτη Ρόδιο, η μετέπειτα διαδρομή του είναι γνωστή. Ο πρώην σπουδαστής της Ιατρικής με τα φιλολογικά ενδιαφέροντα θα λάβει μέρος σε πολεμικές επιχειρήσεις και θα παίζει σημαντικό ρόλο στα στρατιωτικά και πολιτικά πράγματα της επαναστατικής και μετεπαναστατικής περιόδου. Το 1824 θα αναλάβει τη διοίκηση του τακτικού σώματος του στρατού, ενώ στα χρόνια του Καποδίστρια και αργότερα θα διατελέσει Γραμματέας (υπουργός) των Στρατιωτικών.⁵⁰

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

50. Βλ. Σαβοριανάκης, *Ο Παναγιώτης Ρόδιος*, ό.π.

Résumé

DEUX CYDONIENS À PARIS EN 1819-1820

Commentaires sur un poème de P. G. Rodios

Panaghiotis G. Rodios (1789-1851), étudiant en médecine à Paris quelques années avant la Révolution grecque, a écrit un poème avec lequel il faisait ses adieux à son ami Constantinos Dimou, qui quittait Paris pour sa patrie, Cydonies d'Asie Mineure. Le poème est imprimé en deux feuilles sans mention de lieu ni d'année de publication; mais d'après son contenu nous concluons qu'il a été publié à Paris en 1820. Exemple typique de la poésie grecque de l'époque, il nous donne des informations utiles sur Constantinos Dimou et son ami Patroclos, ainsi que sur la vie quotidienne des jeunes Grecs à Paris. En combinant ces informations avec des témoignages provenant d'autres sources, nous sommes conduits à la conclusion que Constantinos Dimou est l'imprimeur bien connu Constantinos Dimidis (1792-1869), qui était arrivé de Cydonies à Paris en novembre 1819 avec son compatriote Patroclos Paraskevas. Dimidis apprend la typographie à l'imprimerie Didot et l'armurerie chez l'arquebusier de Paris Fatou. Paraskevas apprend la fabrication du papier dans une papeterie près de Versailles. À Paris, Dimidis et Patroclos avaient des relations étroites avec Panaghiotis Rodios, ancien élève de l'École des Cydonies, qui était arrivé à Paris en 1817 pour des études supérieures. Dimidis est resté à Paris un an. À la fin de 1820 il partit pour Cydonies et c'est à cette occasion que fut écrit le poème de Rodios. À son retour, Dimidis travailla d'abord comme armurier à Cydonies et plus tard comme imprimeur à Hydra, Nauplie et ailleurs. À l'été 1821 Patroclos et Rodios quittèrent Paris pour le Péloponnèse révolté; le premier y perdit sa vie prématurément et le second a fait à la suite une carrière militaire remarquable.

